

РОЗВИТОК В УКРАЇНІ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ ВУГЛЕВИДОБУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ

В статті досліджується процес створення та розвитку в Україні малих підприємств вуглевидобування, доводиться, що протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. вони залишалися важливою складовою національної економіки. Визначаються масштаби, динаміка та географія кустарного вуглевидобування в Україні. Аналізуються основні етапи та напрямки вдосконалення техніки та технології вуглевидобування на українських міні-шахтах.

Ключові слова: мале підприємство вуглевидобування, кустар-вуглекоп, кам'яне вугілля, буре вугілля, охорона праці, міні-шахта, Донецький кам'яновугільний басейн, Катеринославська губернія.

В статье исследуется процесс создания и развития в Украине малых предприятий угледобычи, доказывається, что на протяжении второй половины ХІХ - первой трети ХХ ст. они оставались важной составляющей национальной экономики. Определяются масштабы, динамика и география кустарной угледобычи в Украине. Анализируются основные этапы и направления усовершенствования техники и технологии угледобычи на украинских минах-шахтах.

Ключевые слова: малое предприятие угледобычи, кустарь-углекоп, каменный уголь, бурый уголь, охрана работы, мина-шахта, Донецкий каменноугольный бассейн, Екатеринославская губерния.

The development of the coal mining small enterprises in the Ukraine at the 2nd part of the 19th century and at the 1st third part of the 20th century.

In the article the process of creation and development of the coal mining small enterprises in the Ukraine is investigated and also it was proved that they were the main part of the national economy during the 2nd part of the 19th century and the 1st third part of the 20th century. Scales, dynamics and geography of the domestic coal mining in the Ukraine are determined. The main stages and directions of the improvement of the technics and technology of the coal mining at the Ukrainian mines are analyzed.

Key words: coal mining small enterprises, handicraftsman coal miner, bituminous coal, brown coal, labour protection, coal mine, Donetsk coal mine pool, Yekatirinoslavskaya province.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. кустарне вуглевидобування в багатьох регіонах України, особливо в Донецькому кам'яновугільному та Дніпровському буровугільному басейнах, набуло досить масштабного розвитку і відіграло помітну роль у забезпеченні паливом промисловості, залізничного транспорту й населення. Зрозуміло, що досліджуючи сьогодні соціально-економічну історію України визначеного часу, не можна обійтись без детального вивчення особливостей розвитку малих підприємств вуглевидобування, які були важливою складовою національної економіки й часто визначали основні напрямки, особливості та результати модернізації України. Це стає особливо необхідним ще й тому, що історичний досвід розвитку в Україні малих підприємств вуглевидобування до сього дня майже не привертав уваги дослідників. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної

української історичної науки дослідження історії кустарного вуглевидобування у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку в Україні малих підприємств вуглевидобування у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. свідчить, що на сьогодні ця важлива проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в соціально-економічній історії України. Історіографія проблема включає нечисленні публікації, в яких історія українського кустарного вуглевидобування розглядається переважно в контексті загальноісторичних питань. Серед таких публікацій варто особливо відзначити дослідження Ю.О.Анісімова [1], В.А.Бабенко [2], О.О.Зворикина, М.І.Осьмова, В.І.Чернишева, С.В.Шухардина [8], О.М.Щербаня [9], Н.Каплун [10]. В роботах цих та деяких інших авторів

були зроблені спроби дослідити лише деякі окремі аспекти обраної історичної проблеми. Проте, наведені в них матеріали в цілому дозволяють оцінити головні тенденції розвитку в Україні кустарного вуглевидобування протягом другій половині XIX – першій третині XX ст. Критично проаналізувавши наукові роботи попередників, автору вдалося виявити основні питання обраної наукової проблеми, які для української історичної науки поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті полягає в дослідженні процесу створення та розвитку в Україні малих підприємств вуглевидобування у другій половині XIX – першій третині XX ст.; у визначенні масштабів, динаміки та географії кустарного вуглевидобування в Україні; в аналізі основних етапів та напрямків вдосконалення техніки та технології вуглевидобування на українських міні-шахтах; в доведенні того факту, що дрібне кустарне вуглевидобування довгий час залишалося важливою складовою національної економіки; в розгляданні можливості сучасного використання виробничих традицій, накопичених українськими дрібними промисловцями в галузі вуглевидобування у другій половині XIX – першій третині XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Становлення вугільної промисловості в Наддніпрянській Україні, як й у цілому в Російській імперії, відноситься до кінця XVIII - першої чверті XIX ст., коли вже були відкриті основні вугільні басейни. На Східній Україні наприкінці 1790-х років, одночасно зі спорудженням Луганського ливарного заводу, будуються й перші відносно великі казенні вугільні шахти, призначені для забезпечення потреб ливарного виробництва в паливі. Слідом за виникненням казенних шахт на Сході України стали масово виникати й вугільні розробки дрібних приватних підприємців. На території Катеринославської губернії видобутком вугілля почали займатися поміщики, державні селяни і козаки, яким законодавство дозволяло вести вуглевидобування на казенних землях.

Наприклад, у Бахмутському повіті державні селяни с. Зайцево протягом 1800-1820 років побудували на своїх землях чимало міні-шахт, в яких добували вугілля не тільки для власних потреб, але й для продажу. В с. Олександрівці також діяло чимало селянських шахт, відкритих до 1820 р. Всього в першій чверті XIX ст. на селянських шахтах Никито-Зайцевського родовища Бахмутського повіту щорічно добувалося 250 тис. пудів вугілля [4, с.189-190].

В 1806 р. у Російській імперії був заснований Гірський департамент Міністерства землеробства та державного майна. У цей час народне господарство починає проявляти інтерес до кам'яного вугілля, як новому виду палива. На початку XIX ст. у Російській імперії були відкриті й почали розроблятися 25 вугільних родовищ. В Україні в 1839 році на Лисичанському казенному вугільному руднику були впроваджені стовпові системи розробки. Тут також з'явилися довгі очисні вироблення, які, одержали в Донбасі місцева назва «лавка», тобто лава, імовірно тому, що забійникам доводилося працювати у вибої сидючи [13].

Протягом першої чверті XIX ст. українські кустарі-вуглекопи, серед яких на той час переважно державні селяни, добували вугілля безперешкодно без усякого дозволу урядових органів. Надалі держава стала віддавати видобуток вугілля на відкуп. У 1826 р. був уведений закон про попудний платіжний акциз з видобутку вугілля. Таким чином, кустарний видобуток вугілля став оброчною статтею [14, с.390]. Відкупникам ставилася в обов'язок правильний видобуток вугілля під наглядом чиновника. Наслідком цього заходу було різке скорочення кустарного видобутку вугілля в Україні. Зокрема, за 1825-1829 роки на дрібних шахтах було добуто лише 300 т. вугілля проти 3,3 тис. т, добутих за 1820-1825 роки. Після 1829 р., коли вийшов закон, який знов дозволив дрібним підприємцям вільну розробку всіх вугільних шарів на казенних землях і надавав їм право вести гірські роботи, кустарний видобуток вугілля в Україні

знову оживився. В результаті лібералізація правил приватного вуглевидобування українські кустарі-вуглекопи протягом другої чверті XIX ст. щорічно добували від 2,5 до 5,2 тис. т. кам'яного вугілля [11, с.246].

В післяреформеній період, з прискоренням розвитку в Україні та Росії промислового виробництва значно збільшився попит на вугілля, в тому числі й на вугілля видобуте на дрібних шахтах. Цьому сприяло й залізничне будівництво. Залізниці стали не тільки надійним засобом доставки вугілля, що сприяло розширенню ринку збуту палива, але й найбільшим його споживачем. Важливим споживачем кам'яного вугілля стала металургія та інші галузі великої промисловості. Повсюдно в Україні кам'яне вугілля все ширше стало застосовуватися для опалення житла. Всі ці фактори сприяли тому, що в другій половині XIX ст. в багатьох регіонах Наддніпрянської України кустарні вуглевидобувні промисли стали розвиватися ще більш інтенсивніше.

Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. як велика, так й дрібна кустарна вугільна промисловість України включала видобуток, збагачення і переробку (брикетування) кам'яного і бурого вугілля. Вона була представлена вуглевидобувними підприємствами, розташованими головним чином на території Донецького кам'яновугільного та Дніпровського буровугільного басейнів. Проте, весь цей час основною базою дрібного кустарного вуглевидобування в Україні залишався Донецький басейн – Донбас. По запасах вугілля Донбас залишався головним кам'яновугільним басейном України, який займав площа близько 60 тис. км², в тому числі у межах України – 50 тис. км² [5, с. 90].

Особливо це стосувалося Катеринославської губернії, де були виявлені великі запаси вугілля. Малі підприємства вуглевидобутку виникали в цій губернії повсюдно, особливо це стосувалося територій, де породні пласти виходили на поверхню землі, а тому не вимагало значних фінансових витрат на

їхній видобуток. Так, у Слов'яносербському повіті кустарні шахти одержали значне поширення в другій половині XIX ст. Перша селянська шахта в повіті була збудована у 1865 р. жителями села Черкаське Маркуловим, Одинцовим і Бородавкою. Вже у 1885 р. в Слов'яносербському повіті діяло 36 подібних селянських шахт, на яких щорічно добувалося близько 700 тис. пудів вугілля. Вугілля йшло не тільки на місцеве споживання. Віно продавалося в інші повіті, волості й села Катеринославської губернії [6, с.49-50].

В пореформеній період видобуток вугілля на міні-шахтах Катеринославської й частково Харківської губерній становив помітну частку загального вуглевидобування України. Щороку кустарі-вуглекопи добували на своїх шахтах від 62 до 100 мил. пуд. вугілля. З урахуванням собівартості, добувати вугілля кустарним способом було набагато вигідніше, ніж на великих вуглевидобувних підприємствах. Господарям дрібних шахт не доводилося особливо витратитися на охорону праці, засоби колективного й індивідуального захисту, закупівлю дорогого шахтного встаткування [13].

В другій половині XIX ст. малі підприємства вуглевидобутку стали виникати й на території Дніпровського буровугільного басейну, який займав площу близько 150 тис. км². Він розташовувався у межах Подільської, Волинської, Київської, й частково Катеринославської та Херсонської губерній, де буре вугілля залягало у вигляді одного або декількох пластів потужністю до 18 м (в основному 2-6 м) на глибині від 10 до 120 м. Кустарний видобуток бурого вугілля як закритим, так й відкритим способом вівся переважно в правобережних регіонах України. В умовах зростаючої вирубки лісів буре вугілля представляло для місцевих промисловців значний інтерес, зокрема з успіхом використовувалося на багатьох цукрових заводах. Одне з найбільших родовищ бурого вугілля, яке розроблялося кустарями Звенигородського повіту

Київській губернії в Катеринопільській казенній лісовій дачі, що належала міністерству державного майна [19].

Протягом другої половини XIX – початку XIX ст. в Україні в основному сформувалися технологічні основи кустарного вуглевидобутку. Дрібні промисловці розробляли вугілля як відкритим (кар'єрами), так й підземним (шахтами і штольнями) способами. Вибір способу ведення гірничодобувних робіт залежав в основному від розташування вугільного пласту щодо земної поверхні. Розробка відкритим способом була дуже рідким явищем й звичайно велася при глибині залягання вугілля не більше 100 м. Залежно від напрямку підходу до вугільного пласту розрізняли способи розкриття родовища: штольною (горизонтальним підземним виробленням) і вертикальним або похилим шахтним стволом. Поступово в законодавстві Російської імперії затвердилися три критерії, по яких вуглевидобувну шахту стали відносили до категорії малих: обмеження по запасах вугілля, обмеження по річному видобутку й саме головне – підприємство повинне було добувати вугілля підземним способом. Якщо шахта була віднесена до категорії малої, то для неї значно спрощувалися умови одержання дозволу на земельну ділянку й правила техніки безпеки [15, с.18-22].

Багато вугільних родовищ кустарям було зручніше за все розкривати вертикальним виробітком – шахтним стволом. Вартість будівництва й експлуатації шахтного ствола вище, ніж штольні, але коли підземні водотоки перетинали вугільний шар у різних напрямках, сумарні витрати по експлуатації родовища часто виявлялися нижче. Цей спосіб дозволяв дрібним вуглепромисловцям більш раціонально планувати гірські роботи; крім того, шахтний стовбур служив довше, ніж розрізнені штольні. Однак вентиляція й дренаж обходилися дорожче, і доводиться йти на витрати, пов'язані з підйомом вугілля. На дрібних підприємствах вуглевидобутку Донецького басейну розкриття вугільних шарів шахтним

стволом застосовувалося при глибині їхнього залягання більше 45 м. При цьому в більшості випадків глибина шахтних стволів не перевищувала 300 м [17].

Для ведення вугледобувного промислу селяни звичайно поєднувалися в артіль із 10-12 чоловік, восени вони споруджували невелику шахту й за зиму повністю її виробляли, добуваючи до 200 т. вугілля. Навесні роботи в шахті припинялися, а восени починалися на новому місці. Донбаське вугілля вважалося особливо гарним для ковальської справи, а тому ковалі Катеринославської й частково Харківської губерній користувалися вугіллям переважно місцевих родовищ. Крім того, кустарі-вуглекопи часто відвозили вугілля в Таганрог, Бердянськ і Олександрівськ [12, с.277].

Дрібна, звичайно не глибше 60 м, селянська шахта з кінним приводом для підйому, звичайно закладалася на виході кам'яновугільних шарів. В різних регіонах подібні міні-шахти часто називали «копанками», «шахтарськими норами», «дудками» та ін. Доступ до вугілля здійснювався за допомогою мережі підземних гірських вироблень і відкритих кар'єрів; для відбою і транспортування вугілля широко застосовувалися вогневий спосіб, клинові вруби, колісні механізми; кам'яні знаряддя праці замінялися металевими. Найбільш широко кустарі-вуглекопи стали практикувати підземну розробку за допомогою похилих стволів, проведених з поверхні по пласту вугілля [7, с.30-32].

До кінця XIX – початку XX ст. дрібна вуглевидобувна промисловість України досягла певних успіхів у модернізації гірського господарства, підвищився як рівень механізації, так й оптимізувалася організація виробництва. Відбулися позитивні зрушення в умовах небезпечної шахтарської праці, і підвищена увага стала приділятися техніці безпеки при роботі в шахті. Господар вугільного пласту наймав невеликі бригади на ненормований робочий день. Одні – досвідчені шахтарі – спускалися в шахту на глибину від 10 до 120 метрів, з півкілометровою відстанню до місця видачі вугілля. Інші, в тому числі

жінки й діти сортували вугілля по фракціях на ситі. Відсортовані «зерна» і «кулаки», як називали вугілля залежно від його величини, купувало місцеве населення, ковалі, господарі парових двигунів і локомотивів та ін. Пилоподібний «штиб» по торованих схемах у залізничних вагонах відправляли на теплові електростанції [16].

Важливою подією в історії українського кустарного вугледобування стало прийняття Гірничого Кодексу УРСР, який став першим кодифікаційним актом українського радянського гірничого законодавства. Він був затверджений постановою Президії ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1928 у зв'язку із введенням у дію Гірничого положення СРСР (1927 р.). Гірничого Кодексу УРСР містив 7 розділів (I. Засади; II. Про установи, що видають надрами; III. Класифікація родовищ корисних копалин; IV. Порядок набування права на гірництво; V. Про ділянки поверхні, потрібні для гірництва; VI. Взаємини між сусідніми гірничопромисловцями; VII. Про гірничий нагляд) і 142 статті. Майже всі статті українського Гірничого Кодексу текстуально збігалися з загальносоюзним. Зокрема, тут проголошувалося, що надра в Україні є державною власністю і не можуть бути об'єктом приватної власності. Надання родовищ і земельних ділянок для розвідки і промислової розробки корисних копалин покладалося на спеціальні гірничі органи ВРНГ СРСР, ВРНГ УРСР та обласних раднаргоспів. Встановлювався єдиний порядок укладання договорів гірничопромисловців із землекористувачами, відведення земельних ділянок для гірничого промислу та землевпорядження їх після завершення робіт. Встановлювалася досить високий податок за кустарній видобуток вугілля та других корисних копалин, з потонною або покубовою оплатою. Отже, після прийняття в 1928 р. Гірничого Кодексу УРСР кустарній видобуток вугілля вуглекопами-одинаками був фактично заборонений, але така можливість поки що залишалася у кустарних артілей [3].

В 1932 р. в Україні почалося змагання за високу продуктивність праці, за дострокове виконання державних планів. Значна роль у збільшенні видобутку вугілля приділялася дрібним кустарним шахтам, однак при цьому особливо сприятливі умови створювалися для кооперованих кустарів-вуглекопів. Так, згідно наказу ВРНГ УРСР № 32 від 15 жовтня 1929 року «промислово-кооперативні організації й кустарні артілі, що увіходять до складу кооперативної системи, звільняються від передбаченої артикулом 92 Гірничого Кодексу УРСР потонної або покубової платні за розроблення гірничих дільниць нерудних та загальнопоширених корисних копалин, що їх буде здобуто, починаючи з 1 жовтня 1929 року» [3].

Протягом 1929-1930 років більша частина українських кустарів-вуглекопів змушені були об'єднатися в кустарні артілі. У ці роки тільки до складу Луганської окружний кустарно-промислової спилки ввійшло 23 кустарних артілей, у яких налічувалося біля 300 кустарів-вуглекопів. Наприклад, в кустарній вугледобувній артілі «Сельроб» працював 61 кустарі-вуглекоп, які щороку добували 1850 т вугілля; в артілі «Зайчик» працювало 57 кустарів-вуглекопів, які щороку добували 5168 т вугілля; в артілі «Орел» працювало 52 кустаря-вуглекопа, які щороку добували 2961 т вугілля; в артілі «Червоний саночник» працювало 10 кустарів-вуглекопів, які щороку добували 130 т вугілля тощо [3].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчення і всебічний аналіз наведених матеріал свідчить, що протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. кустарний вуглевидобувний промисел залишався важливою складовою народного господарства України. Кам'яне вугілля є унікальним багатством України, що може послужити й нам, і нашим онукам, і навіть правнукам, оскільки запаси вугілля в Україні досить значні. Дивну історію українських кустарних вуглевидобувних підприємств можна вважати одним з найбільш успішних бізнес-проектів національної дрібної

економіки. Протягом другої половини XIX – першої третини XIX ст. українські міні-шахти були економічним феноменом як по кількості зайнятого кустарним вугледобутком населення, по фінансових оборотах, так і по своїй соціальній значимості. На основі використання історичного досвіду розвитку в Україні дрібних вугледобувних підприємств та при інноваційному підході розробка українських вугільних ресурсів здатна багаторазово збагатити нашу країну, вивістити значну частину існуючих сьогодні соціальних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анісімов Ю.О. Нарис історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861р. / Ю.О.Анісімов // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип.9. – С.83-97.
2. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В.А. Бабенко. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1905. – 144 с.
3. Державний архів Луганської області. Ф.Р.-596. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.31.
4. Ежегодник кустарной промышленности / Под ред. Е.Д.Максимова. – СПб.: Тип. «Энергия», 1915. – Вып.5. – 289 с.
5. Ежегодник промышленности и торговли. – СПб.: Тип. В. Киршбаума., 1912. – 271 с.
6. Журнал Совещания о нуждах кустарных промыслов. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1905. – 96 с.
7. Записки Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1898 г. – Одесса: Тип. общества Печатное дело, 1898. – 76 с.
8. Зворыкин А.А. История техники / А.А.Зворыкин, Н.И.Осьмова, В.И.Чернышев, С.В.Шухардин. – М.: Соцэргиз, 1962. – 772 с.
9. История технического развития угольной промышленности Донбасса в двух томах / [Гл. ред. А.Н. Щербань]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т.1. – 654 с.
10. Каплун Н. Крестьянские судьбы: в поисках заработка / Н. Каплун // Ижица (Луганск). – 2005. – 5 марта. – С. 11.
11. Материалы по истории крестьянской промышленности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 526 с.
12. О статистическом исследовании кустарных промыслов в России. – СПб.: Тип. ЦСК МВД, 1910. – 388 с.
13. Російський державний історичний архів. Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 20-25.
14. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Б.и., 1914. – 615 с.
15. Статистический временник Российской империи. Сер. 3. Вып. 19. – СПб.: Тип. МВД, 1897. – 241 с.
16. Техніка масам. – 1930. – №16 – С. 39.
17. Хозяйство. – 1913. – № 12.
18. Хозяйство. – 1913. – № 9.
19. Экономическая жизнь Подолии. Орган Подольского губернского земства. – 1915. – № 8. – С. 17-34.

